

(аналог Академіи Генерального Штаба), где получили высшее военное образование. Об этих людях, их обучении и повествуется в статье.

Ключевые слова: Польша, Украинская Народная Республика, армия, Высшая военная школа, Академия Генерального Штаба, контрактный офицер.

During the interwar period in the Polish armed forces there were about 40 former officers from the Army of the Ukrainian People's Republic headed by otaman Simon Petlura. They all served according to the individual contracts signed with Polish War Ministry. Some of them have been trained in the Polish Higher Military School (similar to the Academy of the General Staff), where they got a higher military education. This article deals with these people and their studies.

Keywords: Poland, Ukrainian People's Republic, the army, the Higher Military School, Academy of the General Staff, a contract officer.

УДК 930.2:94 (477.8)

ББК 63.01

Галина Стефанюк

ЗАХОДИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СФЕРІ ЗАЙНЯТОСТІ СХІДНОГАЛИЦЬКОГО СОЦІУМУ В 1941–1944 рр.

У статті проаналізовано реалізацію політики німецької окупаційної влади в Галичині й визначено заходи нацистів щодо зайнятості українців краю та їхнє місце у формуванні “великого господарського простору”.

Ключові слова: Галичина, німецька окупація, Третій райх, Генеральне Губернаторство, нацистський режим.

Характерною ознакою й помітною особливістю сучасного етапу розвитку української історичної науки є суттєва активізація дослідження вітчизняними науковцями стану доволі непростого, однак ефективного використання економічного потенціалу українців. У незалежній Україні інтерес до означеного кола питань формувався досить повільно, незважаючи на розсекречення державних архівів, зняття ідеологічних застережень, громадську дискусію навколо обставин використання праці українців у Райху. Сьогодні у вітчизняній науці триває процес накопичення емпіричної інформації, яка б дозволила об'єктивно й усебічно показати явище примусової праці українців у роки Другої світової війни.

Після проголошення незалежності України вітчизняна історична наука з позицій історизму підійшла до аналізу актуальних питань Другої світової війни. В основному питанням реалізації політики німецької окупаційної влади в Галичині в досліджуваний період приділяють увагу О.Лисенко, І.Андрухів, А.Боляновський, П.Кам'янський, Т.Пастушенко, В.Шайкан, І.Муковський та інші.

Мета статті полягає в об'єктивному висвітленні реалізації соціально-економічної політики німецького окупаційного режиму в Галичині й аналізі заходів нацистів щодо праці українців краю в сільському господарстві й промисловості.

Напередодні війни із СРСР Німеччина не мала єдиної концепції стосовно використання трудових ресурсів окупованих земель. З одного боку, розроблялися масштабні плани економічної експлуатації захоплених територій, з іншого, – нацистське керівництво втілювало в життя ідеї расової теорії: в Україні від голоду й хвороб загинули мільйони військовополонених, проходили акції знищення єврейського населення, представників більшовицької партії, під час яких сотні тисяч осіб працездатного населення були вбиті. Водночас окупаційною адміністрацією були вжиті необхідні заходи для точного обліку місцевого працездатного населення, що стало передумовою успішного вивезення робочої сили до Німеччини.

Процес прописки й реєстрації працездатних регламентувала наказова база, яка дозволяла контролювати й обмежувати зміну місця проживання й праці. Зокрема, у газеті “Воля Покуття” говорилося, що “у Генеральній Губернії для контролю за пропискою від 1 квітня 1942 р. запроваджений загальний мельдунковий обов’язок” [9]. Усі, хто вселявся або виселявся в будинок чи квартиру, були зобов’язані впродовж трьох днів прописатися або виписатися. Хто виїздив більше як на два місяці, то мусив повідомляти про це відповідну структуру. Дітей до 15 років реєстрував голова родини. Крім того, власник або адміністратор будинку був зобов’язаний реєструвати всіх, що проживали в підконтрольних йому помешканнях [9]. У “Краківських вістях” наголошувалося, що починаючи з 1942 р., усі мешканці Генеральної Губернії, згідно з постановою від 17 грудня 1941 р., підлягали обов’язковому “поліційному зголошенню” [17].

У роки Другої світової війни керівництво нацистської Німеччини планувало якомога ефективніше використати економічний потенціал окупованих територій. Україні в цих планах відводилася роль невичерпного постачальника продовольства й сировини. Передбачалося, що з проведенням деіндустріалізації великих промислових центрів на території України залишити лише видобуток природних ресурсів для їх подальшого вивезення в Райх.

Після провалу “бліцкригу” акценти в економічному освоєнні окупованої території дещо змінилися – зроблено ставку не тільки на сільське господарство й видобувну галузь промисловості, а й на відновлення інших галузей важкої індустрії. Реалізація цих планів (уведення в дію зруйнованих підприємств, заводів, шахт, цехів) потребувала великої кількості робочої сили. Надходження трудових ресурсів, в основному, відбувалося за рахунок радянських військовополонених і місцевого цивільного населення. Режим, установлений у дистрикті “Галичина”, був ліберальніший, аніж на інших окупованих німцями українських територіях. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету (УКК) у Львові К.Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло певну роль у трактуванні німцями Галичини й галицьких українців. Окрім цього, дистрикт “Галичина” розглядався не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Райху. Це стало одним із найважливіших факторів, які визначили своєрідний статус дистрикту серед інших окупованих земель України [13, с.56].

“Особливий статус” Галичини означав, що значна територія західноукраїнських земель одразу після окупації підпадала під дію трудового законодавства, упровадженого вже для населення Польщі. Створювалися спеціальні органи влади – арбайтсамти (Arbeitsamt), а в Галичині вони називалися уряди праці, котрі проводили облік і розподіл робітників відповідно до їхньої кваліфікації. Генерал-губернатор Г.Франк був дуже задоволений розширенням території Генеральної Губернії. Він обіцяв негайно “впрягти населення у продуктивну працю” на службу Райху й, особливо враховуючи довготривалі плани колонізації, “зробити з Генеральної Губернії резервуар робочої сили для Райху, резервуар умиротворений та економічно врівноважений” [10, с.130].

З приєднанням до Генерального Губернаторства Галичина, підпадаючи під дію трудового законодавства для окупованої Польщі, мала обов’язково відправляти певний контингент на роботу до Німеччини. Використовуючи традицію трудової еміграції галичан до Західної Європи, уже із серпня 1941 р. із Західної України розпочався виїзд добровольців на роботу до Німеччини та Польщі [14]. На 27 листопада 1941 року за даними відділу праці Генеральної Губернії, з дистрикту “Галичина” було відправлено 60 709 осіб [16, с.27].

Бажаючих виїхати виявилось багато. У зв’язку із цим, газета “Львівські вісті” у кінці 1941 – на початку 1942 рр. публікувала попередження, щоб галичани самотужки не виїздили до Райху на роботу: “В останніх днях задержано на якийсь час транспорти

робітників зі Львова до Німеччини. Трапляється, що деякі з них на власну руку виїжджають до Кракова в тому переконанні, що звідти легше дістатися на місце праці. Тому УКК у Львові повідомляє, що поки що у Кракові такі транспорти теж здержані (правдоподібно до 10 або 15 січня 1942 року), і ті що прибувають до Кракова, не можуть мати там ніякої опіки і можливості прожитку. Хто бажає виїхати на працю до Німеччини, повинен ждати в Галичині до хвилини, коли будуть наладані переїздові табори Уряду Праці. На власну руку не виїжджайте до Кракова” [15]. До кінця грудня 1941 з дистрикту “Галичина” було відправлено 62 100 робітників.

Проте перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р., а з вересня 1939 р. Частина галичан, які були призвані до польського війська й незадовго стали військовополоненими німецько-польської війни, із часом були переведені в стан цивільних робітників Німеччини. Як зазначалося в “Краківських вістях”, “велетенський, небачений досі експеримент використати робітну силу чужинців у Німеччині, почався, можна сміло сказати, з останнім пострілом у німецько-польському збройному конфлікті. З першими поїздами “добровольців” на працю – це були українці, здебільшого втікачі західноукраїнських земель – почалася справжня, як її називає німецька преса, «промислова мандрівка народів» [11]. Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Райху на початку війни в становище, подібне до становища іноземних робітників, були втікачі з Галичини, які перебиралися спочатку до Генеральної Губернії, а згодом переїжджали до нацистської Німеччини.

Утілюючи в життя власну соціальну політику на окупованих землях, німецькі інстанції керувалися вказівками про максимальну експлуатацію місцевого населення в інтересах Райху. Із цією метою райхсміністр східних окупованих територій А. Розенберг 5 серпня 1941 р. видав розпорядження, у якому наголошувалося: “Зобов’язаним до праці вважається кожний здібний до неї. Зобов’язаним до праці за фахом вважається той, хто вивчив ту чи іншу спеціальність” [4, арк.2]. На підставі розпорядження райхсміністра від 19 грудня 1941 р. для місцевих мешканців віком від 18 до 45 років було “запроваджено обов’язок праці”. Пізніше, з 1 січня 1942 р., у Галичині набуло чинності розпорядження генерал-губернатора про обов’язкову реєстрацію осіб 15-річного віку в урядах праці. Окрім того, уряд розподіляв робочу силу за вимогами влади, військових частин, підприємств, установ. Узгодження з урядом вимагав і процес прийняття на роботу. Від січня 1941 р. на території Генеральної Губернії почало діяти розпорядження, згідно з яким процедура працевлаштування забороняла змінювати місце праці [18]. Але основне завдання відділів урядів праці полягало в тому, що вони займалися вербуванням працездатної молоді з дистрикту “Галичина” на роботи до Райху.

У свою чергу на дистрикт “Галичина” поширювалося таке ж розпорядження уряду Генерального Губернаторства для місцевих мешканців віком від 18 до 60 років [8, арк.22]. Проте до виконання цих зобов’язань часто залучалися підлітки до 18 років і люди віком понад 60 років. Упродовж серпня 1941 – липня 1944 рр. на дистрикт “Галичина” поширювалося розпорядження про примусове використання учнів як робочої сили та відправлення їх працювати в Німеччину [8, арк. 22]. З 1 січня 1942 р. на території Галичини запроваджувалися обов’язкові громадські роботи. Усі фізично здорові чоловіки віком від 15 років повинні були зареєструватися в повітових і міських урядах праці. Працездатні чоловіки від 17 до 35 років залучалися також до трудових повинностей у так званих “будівельних службах”. Окрім того, УКК організував для українців свої табори праці під назвою “Українська служба Батьківщині”. Його відділи праці проводили вербування працездатної молоді для робіт на промислових підприємствах і в сільському господарстві на теренах Німеччини.

У будівельних таборах працювало по 100–150 осіб. Начальником табору й керівником робіт, як правило, призначався німець. Відділення могли очолювати майстри-

фахівці будь-якої національності, за винятком євреїв. Служба тривала три місяці. Добровольці трудових таборів безкоштовно отримували їжу, одяг, знаряддя праці, а також 0,5 злотих зарплати щоденно. Якщо доброволець відпрацьовував установлений термін без порушень, йому видавали довідку, у якій зазначалися рід і характер праці, а також час та її оцінка. Така довідка давала перевагу при працевлаштуванні на постійне місце роботи. Якщо траплялися порушення або виконання роботи було неякісним, адміністрація табору продовжувала термін трудової повинності.

Фюрер і його оточення вважали, що в питанні праці щодо українського населення необхідно застосовувати метод примусу. На його думку, це мало бути ефективним і результативним способом збагачення господарства. Так, на нараді в головному штабі 24 вересня 1941 р. А.Гітлер зазначав: “Українці також ліниві, погано організовані, по-азіатськи нігілістичні, як і великороси. Тут не повинно стояти питання етики праці й обов’язку, бо ці люди не зрозуміють таких речей ніколи, оскільки вони реагують тільки на нагайку” [10, с.534].

Згідно з розпорядженням німецької окупаційної влади від 18 лютого 1942 р., запроваджувався обов’язковий набір працездатного населення для робіт на промислових об’єктах і в сільському господарстві безпосередньо на території Третього райху. До зазначеного терміну виїзд до Німеччини з Галичини мав добровільний характер. Перші добровольці в кількості 600 осіб виїхали наприкінці жовтня 1941 р. [5, арк.12]. Наприкінці квітня 1942 р. у Німеччині вже працювало 665 тис. робітників з Генерального Губернаторства, з яких 100 тис. – з Галичини, а також 435 тис. військовополонених [21].

Частина українців виїжджала до Німеччини добровільно, піддавшись агітації, яку проводила німецька адміністрація й УКК. Кожна округа повинна була щомісячно відправити до Німеччини 7–8 тис. робітників. Німецька адміністрація доводила план на кожний повіт, волость, село. Якщо добровольців не було, сільські старости й мужі довір’я від УКК знаходили таких “добровольців”, якими, здебільшого, були вихідці з багатодітних сімей, сироти та напівсироти.

Частина молодих людей піддавалася на певні пропагандистські прийоми. Через кожних 2–3 місяці в села приїжджали люди, які переконали населення, особливо тих, хто терпів злидні та матеріальну скруту, їхати до Німеччини, де вони зможуть “розбагатіти”, незважаючи на війну. Усього з жовтня 1941 р. до квітня 1943 р. добровільно з дистрикту “Галичина” виїхало 300 255 осіб (188 895 чоловіків і 111 360 жінок). Більшість з них – 220 114 осіб, працювали в сільському господарстві, а 80 141 – у промисловості [22].

Не можна не зважати на той факт, що для заохочення від’їзду до Німеччини сім’ям добровольців надавалася матеріальна допомога. Зокрема, Відділ суспільної опіки УЦК 13 березня 1944 р. видав постанову про допомогу родинам робітників, які виїхали на роботу до Німеччини. “Згідно правильника Головного уряду праці в Кракові про підстави виплати грошових допомог родинам робітників, право на допомогу мають: 1) жінка, чоловік якої виїхав до Німеччини, або навпаки; 2) діти до 14 років, батьки яких виїхали на роботу до Німеччини; 3) найвища ставка місячної допомоги не може переступати 100 злотих, а одноразової – 150 злотих” [2, арк.121]. Щоб отримати постійну чи разову допомогу, родичам “треба подати заяву на приписному формулярі. В доказ підтвердження правдивих даних, та що одержуючий родини знаходиться дійсно на праці в Райху, треба долучити посвідку від вейта чи бургомистра” [2, арк.122].

Масове вивезення місцевого населення на примусові роботи до Німеччини стало однією зі складових економічної експлуатації західних областей України. Зокрема, генерал-губернатор Г.Франк під час одного зі своїх виступів заявив, що на території окупованих округів, розташованих уздовж смуги Львів–Чернівці–Тернопіль, має бути створений добре впорядкований резервуар робітників для потреб Райху.

Інколи українське населення намагалося уникнути вивезення на роботу. Тоді окупанти застосовували репресивні заходи. Так, на відмову їхати до Німеччини в лютому 1943 р. нацисти вчинили криваву розправу над мешканцями с. Осінки на Тернопільщині, розстрілявши на сільському майдані 60 місцевих жителів, спаливши 16 дворів. Подібні дії окупаційної влади не могли не викликати в місцевого населення негативної реакції та прагнення чинити опір.

Відомими були заходи нацистів щодо сільського населення. Зокрема, селянські землі німецькі колоністи перетворювали у свої маєтки – “лігеншафти”, на яких працювали місцеві селяни, а в період канікул – учителі. Газета “Кременецький вісник” від 3 березня 1942 року надрукувала матеріал про знищення колгоспного ладу: “Згідно із законом про проведення аграрної реформи в межах німецького чотирирічного плану землі не одержать ті, хто не підкоряється розпорядженням німецької влади, політично непевні або непридатні для самостійного користування землею” [12].

За байдуже виконання своїх обов’язків праці в лігеншафтах українців вали до відповідальності. Водночас влада наголошувала, що “учителі, які всеціло віддадуться в час ферій збиранню лікарської сировини і викажуться відповідно високими кількостями, можуть бути звільнені від обов’язку примусової шеститижневої праці при жнивях в Лігеншафтах” [7, арк.7].

Позбавлені основних прав і свобод, мешканці захоплених вермахтом східних областей могли розраховувати тільки на право праці, що стало головною запорукою їхнього життя. Згідно з твердженням нацистської пропаганди, своєю власною працею населення східного простору мало визначити місце, на яке воно заслуговуватиме в майбутній “Новій Європі” під егідою Німеччини. Працю й підтримку мали тільки лояльні до німецького режиму провідники політики Райху. Політичне “фільтрування” українського народу стало буденним явищем, а антигуманні настрої нищили моральну силу людей, пригнічували, зводили до волі сліпих виконавців чужої волі.

Усього за 1941–1944 рр. до Німеччини з Галичини було відправлено (добровільно чи примусово) 1 млн. 250 тис. осіб [6, арк.8]. Після війни понад 300 тис. осіб, які поверталися з Німеччини додому, під час проходження співбесіди були звинувачені працівниками спецорганів у “співпраці з окупантами” і відправлені в концтабори та на заслання у віддалені райони СРСР. Добровільно чи примусово вони виїхали до Німеччини для радянських спецслужб було не важливо.

Процес масового вивезення на роботу до Німеччини не був контрольований, оскільки українці не мали власної адміністрації, яка б “боронила перед німцями права українців”, а діючі структури УКК відігравали лише роль допоміжного посередницького органу [19, с.7].

Потреба скеровувати людей до робіт, пов’язаних з їхнім основним заняттям, вимагала диференційованого підходу в ставленні окупаційних органів влади до різних груп населення. Як сільське, так і міське населення було зобов’язане беззаперечно виконувати всі розпорядження окупаційної влади, зокрема, працювати й виконувати накази німецької адміністрації при відсутності достатніх стимулів до праці. Для дистрикту “Галичина” був характерний низький рівень соціального захисту місцевих жителів, обмежені можливості якого німецька адміністрація пояснювала труднощами воєнного часу. У соціальному відношенні гітлерівський “новий порядок” у Галичині зводився до інтенсивної експлуатації всіх прошарків населення краю. Позбавлені основних громадянських прав, різноманітні суспільні категорії мешканців Галичини в екстремальних умовах війни й окупаційного режиму опинилися у вкрай важких обставинах існування.

Таким чином, постачання робочої сили для економіки Третього райху виявилось одним із масових заходів окупаційної влади у сфері зайнятості українців, котрі торкнулися майже кожної родини. Це була продумана робота нацистів упродовж майже

трьох років. Для цього була створена потужна адміністративна система, яка включала в себе всі структури окупаційної адміністрації – від найвищих посадових осіб окупаційної влади, до старост і керівників будинків, від фронткових військових підрозділів вермахту до місцевих поліцейських формувань.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 311.
2. Там само, ф. 3959, оп. 2, спр. 84.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 5.
4. Там само, ф. 1, оп. 70, спр. 8.
5. Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.), ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
6. Там само, ф. Р-98, оп. 1, спр. 2, арк. 18.
7. Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.), ф. Р-8, оп. 1, спр. 1255.
8. Там само, ф. Р-35, оп. 12, спр. 67.
9. Загальний мельдунковий обов'язок // Воля Покуття. – 1942. – Ч. 7.
10. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів, 1993. – 660 с.
11. Краківські вісті. – 1939. – № 214.
12. Крем'янецький вісник. – 1942. – 3 берез.
13. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту в неволі. (1939–1945) : дис. канд. іст. наук / Т. Д. Лапан. – Львів, 2005.
14. Львівські вісті. – 1941. – 8 листоп.
15. Львівські вісті. – 1942. – № 122.
16. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матеріалів. – К. : Політвидав України, 1963. – 488 с.
17. Обов'язок поліційного оголошення // Краківські вісті: щоденник. – 1942.
18. Обмеження зміни місця праці // Воля Покуття. – 1942. – Ч. 2.
19. Паньківський К. Роки німецької окупації / К. Паньківський. – Нью-Йорк ; Торонто : Життя і мислі, 1965. – 480 с.
20. Пастушенко Т. Українські примусові робітники нацистської Німеччини : депортація, примусова праця, репатріація / Т. Пастушенко // Джерела пам'яті : історико-краєзнавчий альманах. – Вип. 2 : Остарбайтери: жива правда – живий біль / упоряд. Т. Ю. Нагайко. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 166–190.
21. Станіславівське слово. – 1943. – 26 квіт.
22. Українське слово. – 1942. – 18 квіт.

В статтє проанализировано осуществление политики немецкой оккупационной власти в Галиции и обозначены мероприятия нацистов по занятости украинцев края и их месте в формировании “большого хозяйственного пространства”.

Ключевые слова: Галиция, немецкая оккупация, Третий райх, Генеральное Губернаторство, нацистский режим.

The paper analyzes the implementation of a policy of German occupation authorities in Galicia and defined Nazis measures of employment Ukrainian edge in shaping “large economic space”.

Keywords: Galicia, German occupation, the Third Reich, General Governorship, nazy regime.